સર્પદંશના તાત્કાલિક ઉપચાર.

લેખક તથા પ્રકાશક,

નટવરલાલ કનૈયાલાલ વૈષ્ણવ.

જુનાગઢ.

વિ. સં. ૧૯૭૨. સને ૧૯૧૬.

(પ્રથમાવૃત્તિ—પ્રત ૧૦૦૦).

અમદાવાદ—ધી "ગુજરાત" પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં
શા. સોમાલાલ મંગળદાસે છાપ્યું.
પાંચકુવા—ચાર રસ્તા ઉપર.

કિંમત આના ત્રણ.

હે

અવિનાશી !

અવનિમાંથી

અહંકાર

અદેખાઇ

અસંતોષ

અજ્ઞાન

અને

અકાલ મૃત્યુ

ઓછાં કર.

સર્પદંશના તાત્કાલિક ઉપચાર.

લેખક તથા પ્રકાશક,

નટવરલાલ કનૈયાલાલ વૈષ્ણવ.

જુનાગઢ.

વિ. સં. ૧૯૭૨. સને ૧૯૧૬.

(પ્રથમાવૃત્તિ—પ્રત ૧૦૦૦).

અમદાવાદ—ધી "ગુજરાત" પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમા
શા. સોમાલાલ મંગળદાસે છાપ્યું.
પાંચકુવા—ચાર રસ્તા ઉપર.

કિંમત આના ત્રણ.

☞ આ પુસ્તકનાં પાછળનાં પૃષ્ઠ ૨૪ થી ૩૨
અવશ્ય વાંચો.

અર્પણ પત્રિકા.

રા. રા. ડાકટર [illegible]શંકર પ્રાગજી ઠાકર,

એલ. એમ. એન્ડ એસ.

આપે " અકસ્માતમાં પ્રાથમિક મદદ " એ વિષય " ગૃહસ્થના વર્ગમાં " અમોને શીખવવામાં જે ઉલટ, વિદ્વતા અને વિવેક બતાવ્યાં હતાં તેની સહજ નિશાની તરીકે, મ્હારા તરફથી તૈયાર કરવામાં આવેલ આ " સર્પ-દંશના તાત્કાલિક ઉપચાર " નામનો સર્વોપયોગી લઘુ લેખ આપને અપણ કરતાં મ્હને અતિ આનંદ થાય છે.

નટવરલાલ કનૈયાલાલ વૈષ્ણવ.

પ્રસ્તાવના.

હિંદુસ્તાનમાં ઘણી જાતના સાપ જોવામાં આવે છે. તેમાં ઘણી થોડી જાતના સાપ ઝેરી હોય છે છતાં પણુ સર્પદંશથી હિંદુસ્તાનમાં દર વરસે હજારો મરણુ થાય છે. સર્પદંશમાં જો તાત્કાલિક ઉપાય થાય તો જ તે ઘણે ખરે અંશે ફતેહમંદ નીવડે છે. આટલા માટે સર્પદંશના તાત્કાલિક ઉપચારનું જ્ઞાન જેટલું બને તેટલું ફેલાવવાની ખાસ જરૂર છે. ગામડાંઓ–જંગલો કે જ્યાં ડોકટર કે કુશળ વૈદની મદદ મેળવી શકાય નહિં, સર્પદંશનો દરદી મૃત્યુના પંજામાં સપડાતો જાય અને ઉપાય કરતાં આવડે નહિં તેથી તેનું દુઃખ અશ્રુપૂર્ણ આંખોએ ઉભાં ઉભાં ટગર ટગર જોયા કરવું પડે તેવા વિકટ વખતે આવું જ્ઞાન અવશ્ય ઉપયોગી થઇ પડે. તેમ જ જ્યાં વૈદ–ડોકટરની સગવડ હોય ત્યાં પણુ તેઓ આવી પહોંચતાં સુધીમાં શું તુર્તાતુર્ત ઇલાજ લેવા તે જાણ્યાથી તેમને શ્રમ ઓછો પડે અને દરદીનો બચાવ કરવાનું કામ ખચીત સહેલું થઇ જાય. માત્ર નામના જ અસર કરનારા સર્પદંશના સેંકડો ઉપાયોનો સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કરી બહાર લેખને મોટો બનાવવાને બદલે, શહેરમાં વસનાર અને જંગલમાં–ઝુંપડામાં રહેનાર પણુ સર્પદંશ વખતે સરલ, સાચા અને ખાત્રીભરેલા ઉપાય તાબડતોબ કરી શકે એ જ ઉચ્ચ આશય ધ્યાનમાં રાખી આ ન્હાનો લેખ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે. અભ્યાસ દરમિયાન જાણુવામાં આવેલા, વિશ્વાસપાત્ર વૈદક

ગ્રંથોમાં વાંચવામાં આવેલા અને હાલના શ્રીયુત્ પઢિયાર જેવા વિદ્વાન વૈદ્યોએ અનુભવમાં મેળવ્યા પછી જ લોકહિતાર્થે પ્રસિદ્ધ કરેલા-સિદ્ધ અને અવશ્ય ભરોંસો રાખવા લાયક ઉપાયો જ આ લઘુ લેખમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા છે તે માટે તે તે લેખકો અને પ્રકાશકોનો તેમ જ આ લઘુ લેખ તપાસી જોવા શ્રમ લેવા માટે રા. રા. ડૉક્ટર હરિશંકર પ્રાગજી ઠાકર, એલ. એમ. એન્ડ એસ., રા. રા. ડૉક્ટર હરિદાસ પી. વૈષ્ણવ, એમ. બી. બી. એસ. તથા રા. રા. ડૉક્ટર શીવશંકર વી. દવે, હેલ્થ ઓફિસર જુનાગઢનો હું અંતઃકરણથી આ સ્થળે આભાર માનું છું. સર્પદંશના અસરકારક અને તાત્કાલિક ઇલાજથી મનુષ્ય જીંદગી બચવા પામે અને સર્પદંશનું મરણ પ્રમાણ ઘટે એજ શુભ હેતુથી સજ્જન સેવામાં રજુ કરવા તૈયાર કરેલા આ લઘુ લેખને જે જે રજવાડાઓએ ઉત્તેજન આપ્યું છે તેમનો પણ આ સ્થળે સંપૂર્ણ આભાર માનવામાં આવે છે.

વૈશાખ વદિ ૧૩, સોમવાર. વિ. સં. ૧૯૭૨.	નટવરલાલ કનૈયાલાલ વૈષ્ણવ.

અનુક્રમણિકા.

સર્પદંશના તાત્કાલિક ઉપચાર કરનારમાં
હિમ્મત, ચપળતા અને સાવચેતી
એ ત્રણ ગુણની ખાસ
જરૂર છે.

Opinion.

It is a useful Composition.

(Sd.) Haridas P. Vaishnav,
M. B. B. S.

સર્પદંશના તાત્કાલિક ઉપચાર.

સર્પના ભેદ.

દર્વીકર (ફણુવાળા) **મંડલી** (ચકરડાંવાળા) અને **રાજિમાન** (શરીરપર લીસરડાવાળા) એ પ્રમાણે ટુંકામાં પૃથ્વીપર ત્રણ જાતના સર્પ હોય છે, તેના પેટા ભેદ અનેક છે, દર્વીકર આદિક ત્રણ પ્રકારના સર્પનું ઝેર ક્રમથી વાત, પિત્ત અને કફને કોપવનારૂં છે. આ ત્રણ જાતના સર્પો ક્રમથી તરૂણ અવસ્થામાં, મધ્ય અવસ્થામાં અને વૃદ્ધાવસ્થામાં વર્ષા, શીત અને ગ્રીષ્મ ઋતુના ચાર ચાર મહિનામાં અધિક વિષવાળા થાય છે અને જાત વિનાના સર્પો ઋતુ સંધિ (ગઇ ઋતુના છેલ્લા સાત દિવસ અને આવતી ઋતુના પહેલા સાત દિવસ)માં અધિક વિષવાળા થાય છે.

ચક્ર, હલ, છત્ર તથા અંકુશના ચિન્હને ધારણ કરનારા શીઘ્ર ગતિવાળા અને મોટી ફણુવાળા સર્પોને દર્વીકર એવું નામ આપેલું છે. ફણ ન ચડાવે અને અનેક જાતનાં કુંડાળાંવાળા હોય તથા ઉંચા નીચા બહુ થાય પણ બહુ ચાલી ન શકે તે **મંડળી** નામના સર્પો, જેનું શરીર ચીકાશવાળું દેખાય તથા જૂદા જૂદા રંગવાળી ઉંચી નીચી રેખાથી વ્યાપ્ત હોય તે સર્પો **રાજિમાન. ગોધેર** નામનો સર્પ ચાર પગવાળો અને દર્વીકર (ફણુવાળા)ના જેવોજ ઝેરી હોય

છે. **વ્યંતર** નામના સર્પો સંકર જાતના હોવાથી વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણેને સરખી રીતે કોપાવનારા છે.

ઉપર લખેલા સર્પો આહારને માટે, ભયથી, પગ અડવાથી, પોતામાં બહુ ઝેરને લીધે ઉપજેલા ક્રોધથી, પાપવૃત્તિથી, વૈરથી તથા દેવ, ઋષિ અને યમના હુકમથી માણસને દંશ કરે છે. પૂર્વ પૂર્વ કારણ કરતાં ઉત્તર ઉત્તર કારણોથી થયેલા દંશમાં વિષ અધિક હોય છે. **વ્યંતર** નામના સર્પો પાપવૃત્તિવાળા હોવાથી ઘણું કરીને રસ્તામાંજ પડયા રહે છે.

જે અવયવમાં સર્પે બટકું ભર્યું હોય અને ત્યાં તેની લાળ માત્ર દેખાતી હોય પણ દાઢનો ડાઘ દેખાતો ન હોય તે દંશ તુંડાહત, લોહી વિનાના એક અથવા બે ડાઘ દેખાતા હોય તે દંશ વ્યાલીઢ, લોહીના ટસીયા ફુટી રહ્યા હોય એવા દાઢના બે ડાઘ દેખાતા હોય તે દંશ વ્યાલુપ્ત, ત્રણ દાઢો માંસસૂધી પેસી ગયેલી હોય અને તેમાંથી રૂધિરની અવિચ્છિન્ન ધારા થતી હોય તે દંશ દષ્ટક તથા ચાર દાઢો ખુંચી ગયેલી હોય અને તેમાંથી લોહી વહેતું હોય તે દંશ દષ્ટનિપીડિત કહેવાય છે. આમાં પ્રથમના બે દંશ નિર્વિષ જાણવા, એટલે તેથી મનુષ્યને ઝેર ચડતું નથી. ત્રીજો દંશ કષ્ટસાધ્ય અને છેલ્લો દંશ અસાધ્ય છે. સર્પનું ઝેર જ્યાંસૂધી રૂધિરને અડયું ન હોય ત્યાંસૂધી નુકસાનકારક નથી પણ જો રૂધિરને જરા પણ તેનો સ્પર્શ થયો તો તે જળમાં નાખેલ તેલની પેઠે અભિવૃદ્ધિને પામે છે.

બીકણ માણસને સર્પનો સ્પર્શ થયે તેના શરીરમાં રહેલો પવન કોપી તે સ્થાનમાં સોજો ઉપજાવે છે, જે સર્પાગાભિહત એવાં નામથી

ઓળખાય છે, દુર્ગસ્થાનમાં અથવા અંધારામાં કોઇ પદાર્થથી વીંધાયેલાં અંગને જોઇ સર્પ કરડયો એવી શંકા ઉત્પન્ન થવાથી વિષના જેવો ઉદ્વેગ, જ્વર, ઉલટી, મૂર્છા, દાહ, ગ્લાનિ, મોહ અને અતિસાર થાય છે, તે સઘળું કૃત્ય શંકાવિષનું સમજવું. જે દંશમાં સોયના ત્રોફવા જેવી પીડા, ખરજ અને સોજો થાય તે દંશ વિષવાળો અને તેમ ન હોય તો તે નિર્વિષ છે એમ જાણવું.

દર્વીકર (ફણુવાળા) સર્પના કરડવાથી જ્યારે શરીરમાં વિષનો પ્રથમ વેગ પ્રગટ થાય છે ત્યારે દંશમાંથી કાળું લોહી નીકળે છે, દંશેલા પુરૂષનું શરીર શ્યામ થઇ જાય છે તથા તે ઉપર કીડીઓ ફરતી હોય એવું લાગે છે. બીજા વેગમાં શરીરની અંદર ગાંઠો થાય છે. ત્રીજા વેગમાં માથું ભારે થાય છે, અને દંશ સડયા જેવો થઇ તેમાંથી દુર્ગંધ નીકળે છે. ચોથા વેગમાં કરડેલ માણસ થુંકયા કરે છે તથા ઉલટી કરે છે. પાંચમા વેગમાં શરીરના સાંધા નરમ પડી જઈ તેમાં પીડા થાય છે તેમજ તંદ્રા તથા દાહ થાય છે અને હેડકી ઉપડે છે, છઠ્ઠા વેગમાં હૃદયની અંદર પીડા થાય છે, શરીર ભારે થઇ જાય છે અને મૂર્છા તથા અતિસાર થાય છે. તથા સાતમા વેગમાં વિષ વીર્ય સાથે મળી ડોકનો કાંઠલો ભાંગી નાંખે છે તેથી પુરૂષ ચેષ્ટાહીન થઇ જાય છે.

મંડલી (ચકરડાંવાળા) સર્પના કરડવાથી પહેલા વેગમાં લોહી પીળું પડી જાય છે તથા અંગમાં બળતરા થાય છે. બીજા વેગમાં સોજો થાય છે. ત્રીજા વેગમાં દંશ સડયા જેવો થાય છે, પસીનો આવે છે અને તૃષા બહુ લાગે છે. ચોથા વેગમાં જ્વર અને દાહ થાય છે, તથા પાંચમા વેગમાં આખા શરીરમાં દાહ થાય છે.

રાજિમાન (શરીરપર લીસરડાવાળા) સર્પ કરડેલા પુરૂષનું લોહી પ્રથમ વેગમાં ધોળું પડી જાય છે અને તેને લીધે આખું શરીર પણ ધોળું થઇ જાય છે, બીજા વેગમાં શરીર ભારે પડી જાય છે. ત્રીજા વેગમાં દંશસ્થાન સડયા જેવું થઇ જાય છે અને નાક, મુખ તથા નેત્રમાંથી પાણી સ્ત્રવવા માંડે છે. ચોથા વેગમાં માથું ભારે શિલા જેવું થઇ જાય છે. અને પાંચમા વેગમાં ડોક પકડાય છે, બાકીના બે વેગમાં શરીરનું ભાંગવું, ટાઢીયો તાવ ઇત્યાદિ ઉપદ્રવો પ્રથમની માફક થાય છે.

પાણીમાં રહેનારા, તાજા સ્ત્રી સંભોગથી ક્ષીણ થયેલા, ભય પામેલા, નોળીએ જીતેલા, ટાઢ, તડકો, વ્યાધિ, ભૂખ, તૃષા અને શ્રમથી પીડાયેલા, તરત બીજા દેશથી આવેલા, તરત કાંચળી ઉતારેલા, કુશ, ઔષધિ અને કાંટાવાળાં વનમાં ફરનારા તથા દેવસ્થાનમાં રહેનારા સર્પોને થોડા વિષવાળા સમજવા.

જેને મર્મસ્થાનમાં સર્પ કરડે તે બચતો નથી. સર્પ કરડયા વખતજ મુખ તથા નેત્ર ધોળાં થઇ જાય, માથાના વાળ ખરી જાય, જીભ સજ્જડ થઇ જાય, વારંવાર મૂર્છા આવવા લાગે, શ્વાસોશ્વાસ ઠંડા પડી જાય, આફરો, ઉલટી, શ્વાસ અને કાસ એકકાળાવચ્છિન્ન ઉપજી આવે, હૃદયમાં શૂળ અને મોઢામાંથી ફીણ નીકળવા માંડે સંજ્ઞા નાશ થવા પામે અને શરીરના સાંધા શિથિલ થઇ જાય તે પુરૂષ પણ જીવતો નથી. તો પણ છેવટ સુધી ઝેર ઉતારવાના ઉપાય તો કરવાજ જોઇએ.

સર્પદંશથી જરા બળતરા થાય છે પણ તેની વેદના વીંછી, કાંડેર, કાનખજુરાના ડંખ જેટલી આકરી નથી. કેટલીક વારતો નહિં જેવી વેદના થાય છે. વખતે સર્પ કરડયા છતાં પણ નિદ્રામાંથી માણસ જાગતો નથી અને સહવારે તેનું જ્ઞાન માલમ પડે છે.

સર્પના ઝેરથી મૃત્યુ થવાનું કારણ એ છે કે તે ઝેરથી જ્ઞાન-તંતુઓ ખોટાં પડી જાય છે, અને તેથી શરીરનાં અવયવો પોત-પોતાનાં કામ કરી શકતાં નથી.

સર્પદંશ થયો હોય ત્યારે દરદીને તીખાં (મરી) ચવરાવવામાં આવે છે, અને જો તેથી મોઢામાં તીખાશ લાગે તો સારા થવાની આશા રહે છે.

સર્પ દંશનાં સામાન્ય ચિન્હો.

૧ ઝમઝમાટ થવા લાગે.
૨ ફેર આવે.
૩ ઉબકા આવે.
૪ હાથ પગ શિથિલ થાય.
૫ શ્વાસ ઘુંટાવા લાગે.
૬ નાડી ઉતાવળી ચાલે (૧૪૦ થી ૧૪૮ લગી).
૭ બોલવું બંધ થાય.
૮ દવા ગળવાની પણ અશક્તિ.
૯ મોઢાંપર ફીણ આવે.
૧૦ જીભ બહાર નીકળી જાય.
૧૧ શરીર ઠંડું પડે.

૧૨ ઠંડો પરસેવો આવે.

૧૩ બેભાન.

૧૪ (છેવટે) મૃત્યુ.

ઝેર રહિત સર્પદંશની અસર-લાંબા વખત પછી.

૧ સોજો રહે.

૨ ચાંદાં-ધારાં પડે.

૩ કોઇ વખતે ઉલટી તથા ઝાડામાં લોહી જાય.

સર્પ દંશ માટે તરત લેવાના ઉપાયો.

૧ સર્પ દંશ થયેલા માણુસને શરૂઆતમાંજ હિમ્મત આપવી અને ઝેર ઉતરી જશે એવો તેના મનમાં યુક્તિથી વિશ્વાસ બેસારવો.

૨ **સર્પ કરડયા પછી**—દોઢ બે મિનિટ જેટલો વખત વિષ સ્થિર રહી પછી શરીરમાં પ્રસરી રૂધિર આદિ ધાતુને બગાડવાનો પ્રારંભ કરે છે માટે જે જગ્યોએ સર્પ દંશ થયો હોય તે જગ્યોથી ૪-૬ તસુ ઉપર તે વખતે જે મળી શકે તે લુગડાનો કટકો કે રેસમનો, સણુનો અથવા સુતરનો ટચલી આંગળીથી જરા પાતળો દોરો લઇ લોહી ન ફરી શકે એવા જોરથી તાણીને મજબૂત પાટો બાંધવો કે જેથી કરી ઝેર ભેળાયેલું લોહી હૃદય તરફ જાય નહિં. આ પાટો અરધો અથવા પોણો કલાક રહે તો હરકત નહિ. પાટો છોડતી વખતે તેના છેડા હાથમાં રાખી તે ધીમે ધીમે ઢીલો કરતે કરતે છોડવો. સર્પ દંશવાળો દર્દી કહે કે 'પાછો સાપ ચડે છે' તો પાછો પાટો બાંધવો અને પાટો બાંધેલો ભાગ કાળો પડી જાય તો પાટો

છોડવો. જો સર્પ દંશ મર્મસ્થાનમાં ન હોય તો ઉપર પ્રમાણે કરવાથી શરીરમાં વિષનો વેગ વૃદ્ધિ પામતો નથી.

૩ **સહેજ ગરમ અથવા ઠંડા પાણીથી**—દંશવાળો ભાગ ખૂબ ધોવો.

૪ **મીઠાનું પાણી**—કરી તે પાણીથી પણ દંશવાળો ભાગ ખુબ ધોવો.

૫ **દંશવાળો ભાગ**—ખુબ ચૂસતા જવું અને થુંકતા જવું તેથી વિષનો વેગ હઠે છે. ઝેર હશે ત્યાં સુધી થુંક સાથે લોહી વાદળી રંગનું નીકળશે તથા ઝેરનો ખાસ બદ સ્વાદ પણ આવશે. જે માણસ આવી રીતે ચૂસવાનું કામ કરે તેના મ્હોમાં કે બહાર હોઠ ઉપર ધારાં, ચાંદાં, ફોડલા કે ઘસારો એવું કંઇ પણ દરદ હોવું ન જોઇએ. તેમજ ત્હેણે થુંક ગળામાં ન ઉતરે એવી કાળજી પોતાને વિષની અસર ન થાય તે માટે અવશ્ય રાખવી જોઇએ. તેમજ ઝેર ચૂસી કાઢયા પછી ચૂસનારે ઘણા કોગળા કરી નાંખવા જોઇએ. સાપના ઝેરમાં એવી ખૂબી છે કે જ્યાં સુધી તે માણુસના લોહી સાથે મળી જતું નથી ત્યાં સુધી કોઇ પણ રીતે માણુસને ઇજા પમાડતું નથી. જ્યારે ન ચૂસાય એવી જગ્યાએ સર્પ કરડયો હોય અથવા સર્પ કરડે ઘણીવાર થઇ ગઇ હોય ત્યારે ચૂસવાનો ઉપાય કામ લાગતો નથી.

૬ **દંશવાળા ભાગ ઉપર બળતો અંગારો**—કે ઊંબાડીઆંથી લગભગ ૦। ઇંચ ઉંડો ડાંમ દેવો એટલે તે વિષ બળી જાય છે.

૭ **દંશવાળા ભાગ ઉપર ચાકુ**—કે એવા બીજા કોઇ હથિયારથી ૦। ઈંચ જેટલી ઉંડાઇનો + વતાના આકારનો કાપ મેલવો

કારણ કે તેમ કરવાથી વિષ પણ લોહી સાથે બહાર નીકળી જાય છે. કાપ મેલેલો ભાગ લોહી વહેતું રહે તે માટે નીચે નમતો રાખી તેને સહેજ ગરમ પાણીથી ધોયા કરવો. ડંશવાળો ભાગ ગરમ પાણીમાં બોળી શકાય એવો ન હોય તો તેનાપર સહેજ ગરમ પાણીની ધારા કરવી. ચૂસવાથી કે લોહી વહેવરાવવાથી બધુ ઝેર નીકળી ગયું તેમ લાગે તો પણ તે કરડવાળો ભાગ છેવટે બાળી નાંખવો કે જેથી ફરીને ઝેર ચડવાની ધાસ્તી રહે નહિં.

૮ **છાતી કલેજાં**—ઉપર રાઇનાં પ્લાસ્ટર મારવા.

૯ બાટલીમાં ગરમ **પાણી** ભરી મજબૂત બુચ લગાવી તેના શેકથી હાથ પગ ગરમ રાખવાં.

૧૦ **સર્પ કરડેલા માણસને**—લાંબો થઇ સૂવા દેવો નહિં. બેઠોજ રાખવો. તેમજ બેઠે બેઠે પણ નિદ્રામાં આવવા દેવો નહિ અને તે માટે ખૂબ વાતચિત પરાણે પણ કરાવવી, સંભળાવવી, દરદી વાત કરી ન શકે ત્યારે ઇશારતથી સમજાવવા આગ્રહ કરવો. મતલબ—બને ત્યાં સુધી દરદીને ખબરદાર રાખવો.

૧૧ **ઠંડા પાણીની** ઝાલક—મોઢાં ઉપર નાખવી કે જેથી બેશુદ્ધિ ઓછી થાય.

૧૨ **દર્દી બેશુદ્ધ થાય તો**—શ્વાસોશ્વાસ ચલાવવો (શ્વાસોશ્વાસ ચલાવવાની ક્રિયા જેને તે આવડતી હોય તેણેજ કરવી.)

૧૩ **સર્પ દંશ થાય ત્યારથી તે**—ઝેર તદ્દન નીકળી જાય તે પછી ઘણા કલાક સુધી દરદીને કાંઇ ખાવા કે સુવા દેવો નહિ.

સર્પ દંશપર લગાડવાની દેશી દવાઓ.

૧ **લસણની કળીઓને**—ગાયના ઘી સાથે ઘુંટી તે ઘુંટો સર્પ દંશવાળા ભાગપર લગાડવો.

૨ **માલ કાંકણુંની જડ**—પાણીમાં ઘસી સર્પ દંશ ઉપર લગાડવી.

૩ **અઘેડાના ફુલની કળીનો રસ**—સર્પ-વીંછી તથા બીજાં ઝેરી જાનવરોના દંશ ઉપર ચોપડવાથી સારો ફાયદો થાય છે.

૪ **મીઠા લાબડાનાં પાંદડાંને**—વાટી દૂધમાં બાફી સાપ વગેરે ઝેરી જનાવરોના દંશ ઉપર પોટીસ કરી બાંધવાથી ઝેર ઉતરી જાય છે.

સર્પ દંશપર લગાડવાની વિદેશી દવાઓ.

૧ **લોહી ચૂસી કાઢયા પછી**—થોડું લીકર એમોનિયા (Liqu or Ammonia) તે જખમ ઉપર રેડવું.

૨ **સ્ટ્રોન્ગ નાઈટ્રીક એસીડ**—ડંશવાળા ભાગપર લગાડવું.

લાડર બ્રંટંન-પોટાસ પરમેન્ગેનેસની સારવાર.

ચાકુ (Lancet) લેન્સેટથી દંશ ઉપર ૪–૫ છરકાં કરવા અને તેનાપર પોટાસ પરમેન્ગેનેસનાં દાણા દાબવા અને પોટાસ પરમેન્ગેનેસના જલદ (Strong સ્ટ્રોન્ગ) પાણીમાં દંશવાળો ભાગ બોળવો. આ પ્રયોગ તરત કરવામાં આવે તો સર્પ દંશનું મરણ પ્રમાણ ઓછું થવા સંભવ છે. (ચાકુ Lancet લેન્સેટ સાથની દવાવાળી ભૂંગળી આઠ આનાની કિંમતે વેચાતી મળી શકે છે.)

સર્પદંશમાં પાવાનાં દેશી ઐાષધો.

૧ ૧ ડુંગળીનો કાંદો.
  ૨ આદુ.
  ૩ લસણુ.
  ૪ ફોદીનો.
  ૫ પાન.

આ સર્વનો રસ (પંચરસ) બનાવી ચમચી ચમચી કલાકે કલાકે પાવામાં આવે તો સર્પદંશ ઉપર બ્રાંડી (દારૂ) જેવી સારી અસર કરે છે તેવીજ તે સારી અસર કરે છે.

૨ **કસ્તુરી**—૦૧ ગ્રેન (ધઉભાર) ના પ્રમાણુમાં થોડે થોડે વખતે શુદ્ધિ આવતાં લગી આપવી.

૩ **ધોળાં મરીનો ભૂકો**—થોડો આપવો.

૪ **અંકોલનાં મૂળીયાંનો રસ**—રેચક છે. તે વાટી પાવાથી તુરતજ ઝેર ઉતરી જાય છે. અંકોલનાં મૂળીયાંની છાલ આઠ નવ વાલ ભૂકો કરીને આપવાથી સખ્ત ઉલટી થાય છે અને તે કારણુને લઇને તે સર્પ વગેરેનાં ઝેર ઉતારવામાં વપરાય છે. પણુ અંકોલનાં મૂળીયાં તાજાં હોવાં જોઇએ. સાપ પકડનારા વાદી લોકો અંકોલનાં મૂળીયાં પોતાની સાથે રાખે છે અને તેનો ઉપયોગ કરે છે તેથી સાપનું ઝેર ઉતરી જાય છે. અંકોલનાં મૂળીયાંથી હડકાયાં કુતરાંનું, ઉંદરનું, વીંછીનું વિગેરે ઘણી

જાતનું વિષ ઉતરી જતું હોવાનું વૈદકના ગ્રંથોમાં બહુ ભાર મૂકીને કહેલું છે.

૫ **કડવી નઇનો કાંદો**—સાપનું ઝેર ઉતારવામાં તુરતજ ફાયદો કરે છે. એ કંદ બે ત્રણ તોલા જેટલો ગાય કે ભેંસની છાશમાં વાટીને પાઇ દેવાથી સાપ કરડેલા માણસને બે ત્રણ ઉલટી થાય છે ને તેમાં ઝેર નીકળી જાય છે, એ કંદ પાણી સાથે પાવાથી કંઠનું રૂંધન કરે છે અને જીભને સંકોચાવે છે. છાશમાં ઘીનાં રજકણો હોવાથી એ અડચણ થોડી નડે છે, છાશ ન મળે તો ઘીમાં અને તે પણ ન મળે તો પાણીમાં પણ તે પાઇ દેવો. કડવી નઇ ઘણીજ પાચક અને રેચક હોવાથી વિષ અને સોજાવાળા રોગીને પાવા અને ચોપડવાથી રોગને હરે છે. એ કંદ ત્રણે ઋતુમાં મળી શકે છે, એ કંદના કટકા કરી તેને છાંયામાં સૂકવીને તેને સંભાળથી રાખી મેલ્યા હોય અને તે ભૂકો કરી સર્પ દંશવાળાને પાયો હોય તો એથી પણ ફાયદો થાય છે. એ કંદને માટીના કુંડામાં રાખી મૂકયો હોય તો બે ત્રણ મહિના સુધી તે કંદ તાજો ને તાજો રહી શકે છે. એ કંદ વિષ ઉતારે છે એમ નિઘંટોમાં પણ લખાએલું છે.

૬ **વાંઝણી કંકોડીનો કંદ**—આશરે દોઢેક તોલા જેટલો સર્પદંશ થયેલા માણસને પાણીમાં વાટીને પાવાથી, તે કંદમાં વામક તથા રેચક ગુણ હોવાથી ઝાડા-ઉલટી દ્વારા સર્પના તથા ઝેરી જાનવરના વિષને નાબુદ કરે છે. એ કંદ પાણીમાં વાટીને પાયા પછી તુરતજ પેટમાં ગડબડાટ થવા લાગી બે ત્રણ મિનિટમાં અતિ સખ્ત ઉલટી થવા લાગે છે. વાંઝણી કંકો-

ડાનો કંદ ચોમાશા (અશાડ અને શ્રાવણ મહિના) માં મંગાવી રાખી આસો માસમાં કટકા કરી, છાંયે સૂકવી, સંભાળી રાખવાથી સર્પદંશ વખતે માણસની જીંદગી બચાવવામાં ઉપયોગી થઇ પડે છે. વાંઝણી કંકોડીનો કંદ પાણીમાં ઘસી દંશ ઉપર ચોપડવાથી તથા પાવાથી સાપના ઝેર ઉપર ઉત્તમ અસર કરે છે એમ વૈદકના ઘણા ગ્રંથોમાં લખેલું છે.

૭ **ખાખરાના મૂળ ઉપરની છાલ**—વાટી તેનો તાજો રસ ચાર તોલાથી દસ તોલા સુધી ઝેરના પ્રમાણમાં તથા શરીરના પ્રમાણમાં પાવો. એથી ઉલટી પણ થતી નથી અને તેમ છતાં સાપનું ઝેર ઉતરી જાય છે. ખાખરાનાં મૂળીયાંની છાલમાં ઘણો રસ હોય છે અને એ મૂળીયાં પણ બહુ મોટાં ને જાડાં હોય છે, તથા ઘણા ખાખરાઓમાં ઉપરજ મૂળીયાં હોય છે એટલે બહુ ખોદવું પડતુ નથી અને ૫-૭ મિનિટમાં ૦। શેર રસ મળી શકે છે.

૮ **અરીઠાનું**—અંદરનું કાળું બી કાઢી લઇ માત્ર તેની છાલ વાટીને ભૂકો કરવો. તેમાંથી અરધો તોલો લઇ ૦। શેર પાણીમાં મેળવી તેનું આછરેલ પાણીજ સર્પ દંશ થયેલા માણસને પાવું, ઝેર ઉતરે ત્યાં સુધી બબે કલાકને અંતરે આ દવા પાયા કરવી. આથી ઉલટી અથવા ઝાડા વાટે ઝેર નીકળી જઇ આરામ થાય છે. અને સારૂં થયા બાદ પણ થોડા દિવસ એક એક માસો આ દવા જો જરૂર હોય તો ચાલુ રાખવી. જે ઘરમાં વારંવાર સર્પ જોવામાં આવતો હોય ને જ્યાં તેનું રહેઠાણ હોય ત્યાં આ દવા પાણીમાં ઘોળીને છાંટવી એટલે સર્પ પોતાનું સ્થાન છોડીને ચાલ્યો જશે.

૯ **ફટકડી**—રેચક, ઉલટી આણનાર અને ઝેરી જંતુઓનો નાશ કરનાર છે. તેનો બારીક ભૂકો કરી તે ૦। રૂપીઆ ભાર લઇ ઠંડા પાણીમાં મેળવી તે પાણી સર્પદંશ થયેલા માણસને પાવું અથવા ફટકડીનો બારીક ભૂકો કરી બેથી ચાર વાલ બબે કલાકને અંતરે ગોળમાં મેળવી દરદીને ચટાડવી. તેમજ ફટકડીને પાણી સાથે લઢી દંશવાળા ભાગ ઉપર લેપ કરવાથી સાપનું ઝેર ઉતરે છે.

૧૦ **અવળ વેલ કડવીનો કંદ**—ઝેરી જાનવરના દંશપર પાણીમાં ઘસીને ચોપડવો અને દરદીની શક્તિના પ્રમાણમાં પાણી સાથે પાવો, એથી મહાભયંકર સાપનું વિષ પણ ઉતરે છે. કડવી અવળ વેલનો કંદ વામક અને રેચક હોવાથી સ્થાવર અને જંગમ વિષને હરે છે, તેમાં સર્પના વિષને હરવાનો મુખ્ય ગુણછે.

૧૧ **કેળના થાંભલાનો તાજો રસ**—એથી ત્રણ વખત, કલાક કલાકને અંતરે (દર વખતે) ૪ થી ૬ આંઉસ (૧૦ થી ૧૫ રૂપીઆ ભાર) જે મનુષ્યને સાપ કરડયો હોય તેને પાવામાં આવે તો તે બચી શકે છે.

૧૨ **ઉંદર કનીનો રસ**—સર્પ વિષપર એકથી બે તોલા પીવરાવવામાં આવે છે.

૧૩ **કરમદાનાં મૂળને**—પાણીમાં ઉકાળી પાવાથી સર્પદંશનું ઝેર ઉતરી જાય છે.

૧૪ **અઘેડાનાં પાંદડાં તથા બી**—વાટી સર્પદંશ વગેરેના ઝેરને ઉતારવા માટે પીવા અપાય છે.

૧૫ **લીંબડાનાં પાંદડાંને**—વાટી રસ કહાડી સર્પ વગેરે ઝેરી જાનવરના વિષ ઉપર પાવાથી ફાયદો થાય છે.

સર્પદંશમાં પાવાનાં વિદેશી ઔષધો.

૧ **બ્રાંડી (દારૂ)**—પ્રમાણુસર એકેક આંઉસ પાણી સાથે પંદર પંદર મિનિટે તેવું ઝેર ચડે ત્યાં સુધી આપવો. તેમજ દંશપર નાંખવો તેથી ઝેર વધુ ચઢતું અટકશે.

૨ **લીકર એમોનિયા** (Liquor Ammonia) નિચે પ્રમાણે વખત ગુમાવ્યા વગર પાણીમાં ભેળી આપવી.

		મોટા માણસને ૩૫ ટીપાં	પાણીમાં
૧૨ થી ૧૫ વરસનાં બચ્ચાંને		૨૦ થી ૨૫ ,,	,,
૮ થી ૧૨ ,,	,,	૧૫ થી ૨૦ ,,	,,
૪ થી ૮ ,,	,,	૧૦ થી ૧૫ ,,	,,
૪ વરસ સુધીનાં	,,	૩ થી ૧૦ ,,	,,

જો સાપે કરડેલા માણસનું માથું ભમતુ હોય અથવા ભારી લાગતુ હોય તો ઉપર જણાવેલી દવા ઉપર જણાવ્યા માફક ઉમ્મરના પ્રમાણમાં દર ૧૨ મિનિટે જ્યાં સુધી માથું નરમ પડે ત્યાં સુધી આપવી. માથું નરમ પડયા પછી પણ જ્યાં સુધી ઝેરની દરેક નિશાની નાબુદ થાય નહિ ત્યાં સુધી આ દવા ૪ કલાકે ચાલુ દેવી. તાત્કાલીક મરણ નિપજાવે એવો ઝેરી સાપ કરડયો હોય તો તે માણસને આ દવાનો ભાગ વધારી વખતે વખતે આપવી.

થોડી વિશેષ માહિતી.

સર્પ દર ખોદી શકતો નથી પણ કાણું દેખે તેમાં પેસી જાય છે. દર વગેરેમાંથી સર્પને કાઢવાનો ઉત્તમ ઉપાય એ છે કે દરમાં જાય એમ ચીંથરાંનો ધૂમાડો કરવો અથવા ગંધકનો કટકો લઇ તે કાણાના મ્હોમાં ધૂમાડો અંદર જાય તેમ બાળવો. કોઠીયારામાં, ઉતરડવાંસે, ચણીયારામાં, પાણીયારે ગોળા વાંસે, ઘંટી નીચે, છાણાના મોઢવા, ખૂણેખાચરે કે કોઇ અવાવર જગ્યોએ જોયા વિના હાથ ઘાલવો નહીં કારણ કે તે જગ્યોએ દર ન હોય તોપણ વખતે સર્પ ભરાઇ બેઠો હોય છે. દરેક સર્પને ૬ દાંત હોય છે તેમાં બે મ્હોટી વધેલી દાઢ હોય છે અને ચાર ન્હાના હોય છે. એ ઝેરી દાઢ ઉપરના પેઢામાં રહે છે. ઝેર એ બે મોટી દાઢોમાંથી કરડમાં જાય છે તેથી તે બે ઝેરી દાઢ કહેવાય છે. ઝેરની થેલી દાઢના મૂળમાં હોય છે, માત્ર કરડતી વખતે તે દાઢ ઉભી થાય છે, તે સિવાય તે તાળવાં ઉપર આડી પડી રહે છે, તે પોલી હોય છે, ઉભી થાય છે ત્યારે ઝેર થેલીમાંથી તેમાં ઉતરે છે, અને તેમાંથી કરડેલા ભાગમાં પેસે છે. આડી પડી હોય ત્યારે ઝેરની થેલીનું મ્હોં બંધ થઇ જાય છે. સર્પની દાઢ પોલી હોય છે અને ઝેર પડવાનું કાણું દાઢની અણીમાં નથી પણ દાઢની વચમાં છે. સર્પનું એક દિવસની ઉમ્મરનું બચ્ચું પણ જો ઝેરી જાતનું હોય તો તે કરડવાથી મૃત્યુ થાય છે. સર્પ દેડકાં, ઉંદર, પક્ષી, ગરોળી, મુરઘાંનાં બચ્ચાં, ઇંડાં, દુધ વગેરેનો આહાર કરે છે.

"परमात्मा जगत्‌नुं कल्याण करो."

સમાપ્ત.

દરેક સ્ત્રી પુરૂષે વાંચી વિચારી મનન કરવા લાયક પુસ્તકોઃ—

સંસાર સુખમય થવાનો સરલ માર્ગ

અથવા

સ્ત્રી કેળવણીનું સત્ય સ્વરૂપ.

દરેક કોમની ન્હાની કે મ્હોટી, શ્રીમન્ત કે ગરીબ, સર્વ—કન્યાઓ અને સ્ત્રીઓને આરોગ્ય, નીતિ, જ્ઞાન, ગૃહ તથા સંસાર વ્યવહાર વગેરેને ઉપયોગી ઉમદા શિક્ષણ શી રીતે આપી શકાય તે ટુંકી, સાદી, સરલ પણ અસરકારક ભાષામાં આ પુસ્તકમાં લખવામાં આવ્યું છે. તેથી જેઓ પોતાની સ્ત્રીઓને, પુત્રીઓને, ભગિનીઓને, પવિત્ર, સુશીલ, શ્રેષ્ટ, કર્તવ્ય પરાયણ જોવા ઇચ્છતા હોય, સંસારનું સર્વોત્તમ સુખ—સ્ત્રી જાતિ—ન્હેમનો ઉદય ચહાતા હોય, વિધવાઓની દુઃખદ સ્થિતિ ઓછી કરવા ઇચ્છતા હોય—ટુંકામાં સંસાર ઉચ્ચ અને સુખ પૂર્ણ જોવાનો શુભ હેતુ ધરાવતા હોય, સ્ત્રીઓને નીતિનું, ઘરસંસાર ચલાવવાની રીતિનું અને બચ્ચાંઓને કેળવણી આપવાનો સરલ માર્ગ જાણવા ઇચ્છતા હોય તેવા દરેક સજ્જને આ લઘુ પુસ્તક ઘરમાં રાખવાની આવશ્યકતા છે. કિં૦ આના ત્રણ વી. પી. પી. ખર્ચ જુદું.

બાળ—સુબોધ.

પોતાનાં પુત્ર—પુત્રીમાં ઉત્તમ ગુણો બાલપણમાંથી સ્થાપિત કરવા ઇચ્છતાં—બાળ હિતેચ્છુ માત પિતાએ આ લઘુ પુસ્તક બાળકોને નિત્ય વાંચન તરીકે અવસ્ય વંચાવવું જોઇએ. કિં. આનો એક વી. પી. પી. ખર્ચ જુદું.

સ્ત્રીઓનું ખાનગી વાંચન.

(સગર્ભા સ્ત્રીની સંભાલ વગેરે.)

આ પુસ્તકના પ્રથમ ભાગમાં કેટલાંક દરદો સ્ત્રીઓ શરમને તાબે રહીને શરૂઆતથી નહિ જણાવવાથી તેથી થતું નુકશાન અને રજોદર્શન (અટકાવ) નો ઉપયોગી વિષય લખવામાં આવ્યો છે. બીજા ભાગમાં સગર્ભા સ્ત્રીની સંભાળ વિષે અતિ વિસ્તારથી સરલ ભાષામાં લખવામાં આવ્યું છે. ત્રીજા ભાગમાં—સ્ત્રીઓનાં સાધારણ દરદોના સામાન્ય દેશી ઉપાયો લખવામાં આવ્યા છે. ટુંકામાં રજસ્વલા તથા ગર્ભાવસ્થા કે જેમાં સ્ત્રીઓ અનેક વ્યાધિઓથી પીડિત રહે છે તે અવસ્થાની શરૂઆતમાં દરેક સ્ત્રીએ આ સમજી શકાય તેવું લઘુ પુસ્તક વાંચવાથી ઘણો ફાયદો મેળવી શકાય તેમ છે. તથા ગર્ભમાં જે બાળક હોય છે તેના ઉપર સુસંસ્કારની છાપ ગર્ભકાળે પાડવાની કેટલી બધી જરૂર છે અને તેવા ખાસ પ્રસંગે લીધેલી સાવચેતી તથા સારા ઉપાયોની અસરથી બાળકની ભાવી જિન્દગી કેટલી બધી સુધરી જાય છે તે બાબત પણ સમજાય તેમ ખાસ લખવામાં આવી છે. મતલબ આ નાનાં પુસ્તકની અંદર રજોદર્શનવાળી તેમજ ગર્ભવંતી સ્ત્રીની શી શી સંભાળની જરૂર છે, તથા તે અવસ્થામાં કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ અને થતાં સાધારણ દરદોના ઉપચાર શી રીતે કરવા જોઇએ તે બાબત અતી ઉચ્ચગણાતા વૈદ્યક ગ્રંથોને આધારે જણાવવામાં આવી છે. (ત્રણે ભાગ સાથે.)

કિં. આના ત્રણ. વી૦ પી૦ પી૦ ખર્ચ જુદું.

શ્રીમંત વડોદરા સરકારે લાયબ્રેરી માટે મંજુર કરેલું—

જ્ઞાન વચન.

વ્યવહારોપયોગી વિવિધ, ઉદ્યાગ, વિદ્યા, સુખ દુઃખ, કરકસર, મોટું મન–સખાવત–દયા, સત્ય, પ્રમાણિકપણું, મૂર્ખતા શેમાં ?, ખુશામત, ભલાઇ–ભૂંડાઇ, ચાલચલણ, રાજા, અધિકારી, પ્યાર, આશ્રયરહિત મનુષ્ય, ક્ષમા, નિન્દા, સમયનું ફળ, માતા પિતાની સેવા, સંતાપ, ગાયન, ખુબસુરતી, વાંચન. તન્દુરસ્તી, ઉત્તમતાનો હેતુ, સોબત, માતા પિતાએ ખાસ જાણવાજોગ, ખાસ સ્ત્રીયો માટે ઉપયોગી, વગેરે વગેરે માટે જુદા જુદા વિદ્વાનોનાં પુસ્તકોનાં ભિન્ન ભિન્ન બોધ વચનોનો આ પુસ્તકમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, અને તેથી તે શ્રીમંતને સલાહકારક, દરિદ્રિને દિલાસારૂપ, આશા રહિતને આશારૂપ અને અધિકારીને મિત્રરૂપ થઇ પડે તેમ છે જેથી જ્ઞાનના એક લઘુ ભંડારની આ પુસ્તકને ગપમા આપીએ તો આપી શકાય. મતલબ શ્રીમંત કે ગરીબ દરેકને કંઇ કંઇ તેમાંથી નીતિ જ્ઞાનનું નવું શીખવાનું મળે છે. કિં. આના ચાર, વી. પી. પી. ખર્ચ જુદું.

શ્રીમન્ત વડોદરા સરકારે શાળાઓમાં ઈનામ તથા
લાયબ્રેરી માટે મંજુર કરેલું.

માતાની ફરજ અને બાળકોપયોગી ઔષધ.

(ત્રીજી આવૃત્તિ.)

આ પુસ્તકથી–માતાની જિન્દગી શરૂ કરતી અને કરવાની સ્ત્રીઓને પોતાનાં બાળકોને ઉછેરવાનું સમ્પૂર્ણ જ્ઞાન મળે તેમ છે. મતલબ માતા **થયેલી** અને **થવાની સ્ત્રીઓને** આ પુસ્તક પોતાનાં **બાળકોનાં હિત** ખાતર અવસ્ય વાંચવા જેવું છે. (ત્રણે ભાગ સાથે) કિંમત આના દશ. વી. પી. પી. ખર્ચ જુદું.

આ પુસ્તકની ઉપયોગીતા નીચેના અભિપ્રાયોથી જણાશે.

આપનું "**માતાફરજ**" યાને "**બાળકોપયોગી ઔષધ**" નામનું લઘુ પુસ્તક મેં બરાબર વાંચી જોયું, તેમાં આપેલી વ્યાવહારિક સૂચનાઓ પોતાના બાળકનાં હિતખાતર ખચિત દરેક માતાએ લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે.

ઔષધી પ્રકરણમાં બતાવેલી બધી દવાઓ વનસ્પતિ વર્ગની છે; સાધારણ વસ્તીનાં ગામડામાં પણ ઘણીખરી મળી શકે એવી છે; અને તેમાંની કેટલીક મેં જાતે અજમાવી જોએલ હોવાથી હું ખાત્રી આપી શકું છું કે વૈદ્યકજ્ઞાનથી અજ્ઞાત માતા કુમળી વયનાં બાળકને પણ યોગ્ય પ્રમાણમાં આપે તો કોઇ રીતે નુકશાનકર્તા નથી.

આ પુસ્તક યોગ્ય સલાહકારની ગેરહાજરીમાં માતાને ખાસ

સહાયરૂપ નિવડે એવા ઉદ્દેશથી લખાયલું છે તે ઉદ્દેશ ફળીભૂત થાય એમ ચાહું છું.

(Sd.) KESHAVLAL J. DHOLAKIA, L. M. & S.
Staff Surgeon to H. H. the Nawab
of Rampur (U. P.)

આપના તરફથી "માતાફરજ" યાને "બાળકોપયોગી ઔષધ" એ નામનું પુસ્તક બહાર પડેલું છે તે મને મળ્યું.

આ પુસ્તક સ્ત્રીઓને માટે એક આશિર્વાદરૂપ છે, ઔષધો સહેલાઇથી મેળવી તૈયાર થઇ શકે તેવાં છે, ગુજરાતી ભાષામાં આવાં પુસ્તકોની ખાસ જરૂર હતી, ને તે પુરૂષાર્થ ખાતે તમોને ધન્યવાદ ઘટે છે. દરેક કુટુંબમાં આ પુસ્તક રાખવાં લાયક છે. ભાષા સહેલી અને સરલ છે. જેથી તેનો ઉપયોગ દરેક માતા પોતાનાં બાળકને માટે લઇ શકે તેમ છે. જો આ પુસ્તક કન્યાશાળામાં દાખલ થાય તો ભવિષ્યમાં થનારી માતાઓને બહુ ઉપયોગી થઇ પડશે એવી આશા છે.

(Sd.) MADHAVLAL D. BHATT.
Ist Class Hospital Assistant,
In-charge Dispensary, Bagsara.

આપના "માતાફરજ" અને 'બાળકોપયોગી ઔષધ' એ નામના પુસ્તકનું મેન્યુસ્ક્રીપ્ટ હું વાંચી ગયો છું. માતાની જીંદગી શરૂ કરતી સ્ત્રીઓને માટે આપનું પુસ્તક અત્યંત ઉપયોગી થઇ પડે

એવી મારી માન્યતા છે. વળી અંદર દર્શાવેલી વનસ્પાતઓ એવી છે કે તે આપણા દેશમાં ગાંધીની દુકાનો તથા જંગલોમાંથી મળી શકે. ઔષધની સાથે લેવાના અનુપાન વિગેરેની માહિતી પણ આપેલી છે. આ બધા તરફ લક્ષ આપતાં પુસ્તક સ્ત્રી તેમજ પુરૂષો બન્નેએ સરખી રીતે વાંચવાલાયક છે. આપનો યત્ન સ્તુતિપાત્ર છે જે સફળ થાય એવું હું ઇચ્છું છું.

(સહી) **પોપટ પ્રભુરામ,** એલ. એમ. એન્ડ. એસ., જે. પી.,
સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ આર્યન મેડીકલ સ્કુલ, મુંબઇ.

આપનું "**માતાફરજ**" યાને "**બાળકો ઉપયોગી ઔષધ**" એ નામનું પુસ્તક મેં પૂરેપૂરૂં વાંચી જોયું છે, અને તેની અંદરની બતાવેલી દવાઓ સોજી અને સ્ત્રીઓથી પણ ઘરમેળે વાપરી શકાય તેવી છે. હું આશા રાખું છું કે તમારો આ પ્રયાસ ફળીભૂત થશે.

(Sd.) VIRJI JHINA RAVAL, L. M. & S.,
હાઉસ સર્જન જ્યુબીલી હોસ્પીટલ, જામનગર.

આપનો "**માતાફરજ**" યાને "**બાળકોપયોગી ઔષધ**" એ નામનો લઘુલેખ મને વાંચવા મોકલ્યો તે માટે આપનો આભાર માનું છું.

ઉપરના લેખમાં પહેલો ભાગ વાંચતાં તેમાં આપે લીધેલા મહાન વૈદ્યક આચાર્ય સુશ્રુતાચાર્યના મતો ઘણા ઉત્તમ છે, અને જરૂર ગ્રહણ કરવા લાયક છે. બીજો ભાગ ચિકિત્સાસ્થાનનો છે તેમાં દેશી ઔષ-

ધીઓ ઘણીખરી કાષ્ટની મહાન શ્રમે યોગ્ય સ્થળે મુકેલી જણાય છે. તમારા શ્રમનો લોકો ઉપયોગ લઇ તમને કૃતાર્થ કરે તેમ ઇચ્છું છું.

(Sd.) LAXMISHANKER L. VYAS, L. M. & S.
મેડીકલ ઓફીસર માણાવદર સ્ટેટ.

આપે આપનું "માતાફરજ" યાને "બાળકોપયોગી ઔષધ" નામનું પુસ્તક મને વાંચવા મોકલેલ, તે મેં આનંદથી પૂરેપૂરૂં વાંચેલ છે.

પહેલા ભાગમાં આપે જાણવા જેવી, ઘણી સાદી, તથા સરલ સૂચનાઓ આપેલ છે. તે સૂચનાઓ પ્રમાણે વર્તવાથી બચ્ચાંઓની તન્દુરસ્તી સારી રહી શકે.

તેમજ બીજા તથા ત્રીજા ભાગમાં પણ તમોએ કેટલીક જાણવા જેવી હકીકત લખેલ છે.

(Sd.) RATILAL R. BAXI,
L. R. C. P. L. R. C. S. (Edin.),
L. F. P. & S. (Glasgow.)

આપનું "માતાફરજ" યાને "બાળકોપયોગી ઔષધ" નામનું લઘુ પુસ્તક મેં લક્ષપૂર્વક વાંચી જોયું છે.

પહેલો અને બીજો ભાગ સારી રીતે તમોએ મહેનત લઇ લખેલ છે. જે ઠેકાણે ડાકટરો અને વૈદ્યાની સહાયતા ન મળી શકે તેવે સ્થળે "ગુજરાત અને કાઠીઆવાડમાં" દરેક ઘેર રાખવા લાયક આ લઘુ પુસ્તક છે એવી મ્હારી માન્યતા છે. કારણ કે અંદર દર્શાવેલ

દેશી દવાઓ ઘણે ખરે ઠેકાણેથી મળી શકે તેવી છે અને તેથી દરેક માતાને પોતાના બચ્ચાની તાત્કાળીક સારવાર માટે આ પુસ્તક ખરેખર ઉપયોગી થઇ પડે તેવું છે. બીજી આવૃત્તિમાં યોગ્ય સુધારોવધારો તમો કરશો એવી ખાત્રી રાખું છું. તે સાથે આ લઘુ પુસ્તક માટેનો તમારો પ્રયાસ દરેક રીતે ફળીભૂત થાય અને અજ્ઞાત માતાઓનાં પીડાતાં બચ્ચાંઓને આશીવાદરૂપ થાય તેવી આશા રાખું છું.

(Sd.) D. B. VASAVADA,
Medical Officer,
In-charge Bantva, Dispensary.

આપે મોકલેલું "**माताफरज**" યાને "**बालकोपयोगी औषध**" નામનું પુસ્તક મેં અથથી ઇતિ સુધી વાંચ્યું છે; જેથી મારી માન્યતા થઇ છે કે—

આ પુસ્તક જો કે બે વિભાગમાં વહેંચાયેલું છે પરન્તુ તેનો "**विशेष माहिती**" વાળો ભાગ ત્રીજા વિભાગની ગરજ સારે છે.

પહેલો ભાગ બાળકોની સંભાળ કેવી રીતે લેવી તેની સમજણ પૂરી પાડે છે કે જે ભાગને દેશી તથા વિદેશીય વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો ટાંકી સપ્રમાણ બનાવવામાં આવ્યા છે. બીજો ભાગ રોગપરત્વે કઇ દવા આપવી તે શીખવે છે કે જે ઔષધો કેવળ વાનસ્પત્ય હોઇ નાનાં ગામડામાં પણ મેળવવાં સહેલ પડે તેવાં છે; અને છેલ્લે "**विशेष माहिती**" વાળો વિભાગ કે જે પરિભાષારૂપ છે તે દવાઓની કૃતિ તથા માત્રાનું પ્રમાણ બતાવતો હોવાથી થોડાં જ્ઞાનવાળાં મનુષ્યોએ પણ તે તે ઉપચારો બીન હરકતે વાપરી શકાય તેવી સરલતા કરી આપતાં ગ્રંથને સંપૂર્ણતામાં મૂકે છે.

આ લેખ સંક્ષિપ્ત હોવા છતાં તદ્ વિષયક બીજા વિસ્તારવાળા લેખો કરતાં ગુજરાતી ભાષા જાણુનાર માતાઓમાં તેઓના બાળકોની કેમ સંભાળ લેવી તેવી તેને કેળવણી આપવામાં આગળ પડતો ભાગ બજાવશે.

આ લઘુગ્રંથ સારી કેળવણી પામેલી તેમજ થોડું ભણેલી, માતા થનારી તથા થયેલી ગુજરાતી ભાષા જાણુનાર ગૃહિણીઓની માનનીય હસ્તપોથી (હેન્ડબુક)નું સ્થાન લેશે એવો મને સંપૂર્ણ ભરોંસો છે.

આપે આરંભેલો આ પ્રયાસ આપના દેશી તથા વિદેશીય તદ્‌વિષયક ગ્રંથોના તલસ્પર્શીય અભ્યાસને લઇ વિજયવંત નીવડયો છે.

(સહી) વૈદ્ય મૂળશંકર વિ. આદિત્યરામ,

ખુ. ના. માણાવદર દરબાર સાહેબના વૈદ્ય.

આપના તરફથી મળેલું "માતાફરજ" યાને "બાળકોપયોગી ઔષધ" નામનું પુસ્તક મેં સંપૂર્ણ વાંચ્યું છે. તે વાંચી જોતાં મને જણાયું છે કે માતા ઉપર રહેતી દરેક જીવાબદારી તેમાં લખવામાં આવેલ છે. તેમજ યોગ્ય સલાહકારની ગેરહાજરીમાં બની શકે તેવા સાદા, સરળ અને નિર્ભય ઉપાયો બાળકોના દરદો માટે જે બતાવવામાં આવ્યા છે તે બરાબર છે. આ પુસ્તક માતા થયેલી તેમજ થવાની સ્ત્રીઓને ઘણું ઉપયોગી છે.

(સહી.) માણેકલાલ રવીશંકર ઘોડા, એલ. એમ. એન્ડ એસ.

પુસ્તકો મલવાનું ઠેકાણું;— (કર્તા)

નટવરલાલ કનૈયાલાલ વૈષ્ણવ,

જુનાગઢ.

The Grand Priory of

The Order of the hospital of St. John of Jerusalem in England.

Ambulance Department.

The St. John Ambulance Association, Indian Branch.

President:

His Excellency The Right Honourable The Lord Hardinge of Penshurst, G. M. S. I., G. M. I. E.,

Viceroy and Governor-General of India.

Chairman:

His Excellency General Sir Beauchamp Duff, G. C. B., K. C. S. I., K. C. V. O., C. I. E., Commander-in-Chief in India.

General Secretary.

Major R. J. Blackham, C. I. E., V. H. S.

Chairman Executive Committee.

The Hon'ble Surgn:-General Sir Pardey Lukis, K. C. S. I., K. H. S.

Treasurer:

The Hon'ble Sir Arthur ker kt., C. I. E., M. V. O.

This is to certify that Natwarlal K. Vaish has attended an Examination at the Junag State Centre of the St John Ambulance Association, and has been found qualified to ren "First Aid to the Injured."

(Sd.) H. M. BHATT, Local Hon. Secretary.

(Sd.) HUGH KENDA..., President of Centre.

(Sd.) NARSHEE T. MEHTA, L. M. & S., Chief Medical Officer, Janagadh–Surgeon Examiner.

No. 567/N.

Indian Headquarters, St. John Ambulance Association, Simla, 1st August, 1915.